

Mina lärofäder

Att lära känna samhället

AV CARL ARVID HESSLER

Data: fil kand 1929, fil lic 1934, fil dr 1937, docent i statskunskap samma år, allt i Göteborg, Skytteansk professor i statskunskap vid Uppsala universitet 1947–1972, Samhällsvetenskapliga fakultetens dekanus 1968–71.

Min håg stod till litteraturhistoria, när jag skrev in mig vid högskolan i Göteborg. Men av skäl som jag skall återkomma till slog jag ämnet ur hågen efter ett par terminer. När jag bevittnade den växande spänningen mellan borgerlighet och arbetarrörelse mot 20-talets slut beslöt jag att i stället söka lära känna samhället.

Sociologi var ett för mig okänt ämne. Det var en sällsam upplevelse att träda in i *Gustaf Steffens* tankevärld. Redan mötet med mannen ingav vördnad. Hans gestalt var en ädlings. Så bör, sade jag mig, en kulturpersonlighet se ut. Han hade ett förflutet som var minst sagt ovanligt. I sin ungdom hade han intresserat sig för så vitt skilda ting som kemi och estetik. Han hade varit bosatt i Tyskland, England och Italien, han hade umgåtts med författare och konstnärer, med tyska socialister och ryska anarkister. Själv hade han blivit socialdemokrat av den reformistiska riktningen. Under en lång följd av år hade han varit Göteborgs Handelstidnings korrespondent i London.

När Steffen samlat sig till en vetenskaplig uppgift hade han valt att skriva om de engelska arbetarnas liv i ett historiskt perspektiv. Men efterhand hade han blivit sociolog, med en strävan att nå en helhetsbild av människan och samhället. Det var något som ansågs svara mot ett behov hos den unga högskolan i Göteborg, och 1903 hade Steffen fått en lärostol där i nationalekonomi och sociologi.

Av Steffens undervisning har jag inget klart minne. Av hans många skrifter läste jag ett urval

– somliga med blandade känslor. I "Världsåldrarna" ville han fånga hela mänsklighetens historia i en syntes. Med material från egna och andras forskningar kom han fram till att alla folk genomlevde sju perioder, sju åldrar som var och en svarade mot ett människoliv. Jag tyckte mig förstå att detta var en alltför halsbrytande teori för att tas på allvar.

Men när Steffens ambitioner var mera rimliga blev han fångslande. Det var en sociologs uppgift, förklarade han, att söka förstå den samhälleliga verkligheten som helhet, i alla dess aspekter. I första häftet av "Sociala studier" mötte jag en sådan ambition. Där hade Steffen begränsat sig till det nittonde århundradet. Och där tecknade han bilden av en samhälls- och kulturrevolution utan motstycke i mänsklighetens historia. Det var den nya tekniken och den nya ekonomin som gjort detta möjligt – med väldiga konsekvenser för det sociala livet. Det hade uppstått ett klassamhälle av helt ny typ. Kapitalets män var omätliga och hänsynslösa, helt obekymrade om arbetarnas elände. Denna blinda klassegoism hade lett till en bitter strid mellan klassintressen. Den moderna kapitalismen hade framprovocerat den moderna socialismen.

För en nybörjare i läran om samhället var Steffens framställning fascinerande. Här fanns ett samlat grepp, fördomsfrihet, realism. På ett tidigt stadium fick jag också en klassiker i min hand, Kommunistiska Manifestet. Med sina djärva generaliseringar och suggestiva formuleringar gjor-

de skriften ett starkt intryck. "Varje hittills existerande samhälls historia är historien om klassstrider." Hos Steffen fann jag korrektiv till en okritisk tro på Marx. Mycket av marxismen ansåg Steffen vederlagt av utvecklingen. Men han hade själv studerat Marx med stort utbyte. Han talade om "den storartade analysen" av det moderna produktionssättet i "Das Kapital". Och han prisade Marx för att han så starkt framhållit den ekonomiska faktorns betydelse i historien. Å andra sidan varnade Steffen för en underskattning av de unika personligheternas roll för kulturlivet.

Här stod jag inför ett intressant problem, den materialistiska historieuppfattningens giltighet. Jag kom i beröring även med andra som skrivit om saken. På gymnasiet hade jag under ett par terminer haft Ernst Wigforss som lärare i modersmålet. Han var en stimulerande pedagog. Nu upplevde jag honom på nytt i den rollen, när jag läste hans bok "Materialistisk historieuppfattning och klasskamp". Wigforss var väl förtrogen med litteraturen om marxismen och han förmedlade sitt vetande med klarhet och skarpsinne. För att illustrera ämnets vikt återgav Wigforss några ord av en amerikansk nationalekonom. Vi måste alla erkänna, hade E. R. A. Seligman sagt, att den materialistiska historieuppfattningen har haft ett välgörande inflytande genom att den eggat forskarens tankar och vidgat både historiens och nationalekonomins uppfattningar.

Hur mycket mer skulle inte detta egga fantasin hos den, som bara hade gymnasiekursen i historia bakom sig! Wigforss själv var förvånad över att historikerna så länge brytt sig så lite om de krafter, som rörde sig bakom de officiellt anförda skälen till historiska händelser. För att undvika missförstånd och lättköpt kritik borde man kanske tala om den ekonomiska historieuppfattningen i stället för den materialistiska. Då fick man bättre fram dess allmänna tendens. Vad den ville komma åt var ju de krafter som i realiteten drev människor att handla som de gjorde. Och de krafterna fann man, försäkrade Wigforss, framför allt i ekonomiska behov och intressen. Wigforss gjorde på prov en snabbkiss av historien med utgångspunkt från marxismens historieuppfattning. En sådan var lätt att teckna och den kunde se både elegant och övertygande ut. Men till sist återstod ändå frågan, om detta var hela sanningen. Wigforss medgav utan omsvep att så inte var fallet. "Den ideologiska överbyggnaden" var inte helt och hållet beroende av den ekonomiska basen. Föreställningar om rätt och moral kunde i sin tur öva

inflytande på den ekonomiska utvecklingen. Här förelåg en växelverkan.

Med tanke på den inriktning som min forskning senare fick måste dessa synpunkter på historien ha fått ett gensvar och ett fäste i mitt medvetande. De upprepades och inpräntades av ännu en författare. Bland gamla papper finner jag en lista över böcker jag läste, när jag förberedde en tentamen för Steffen. En av dem var skriven av en filosof av facket, "Historiens problem" av Gunnar Aspelin. Även han tog upp frågan om marxismens historieuppfattning och dess värde, och även han prövade den genom tillämpning på ett stycke verklighet. Han valde utvecklingen i England efter den nya teknikens genombrott. Den utvecklingen erbjöd ett vackert exempel på hur "överbyggnaden" har förskjutits, när en ny teknik och ekonomi brutit igenom i samhällets bas. Men liksom Steffen och Wigforss reserverade sig Aspelin, när det gällde den andliga kulturen – religionen, konsten, diktningen och filosofin. Här fanns ofta livsyttringar som inte lät sig återföras till något annat område. Detta hindrade inte Aspelin från att hävda att även delar av kulturlivet kunde få en sociologisk förklaring.

För mig var Aspelin filosofen som stod höjd över varje misstanke om politiska tillrättalägganden. Jag trodde honom när han försäkrade, att marxismens historieuppfattning hade ett betydande sanningsvärde, att den givit fruktbringande uppslag åt läran om samhället. Numera vet jag mycket väl att detta är ett problem av stor komplexitet och att det kan diskuteras på en hög teoretisk nivå. Vad jag här velat återge är bara mitt första möte med en lära om historien och samhället, som jag fann ny, originell och fantasieggande. Jag tyckte att jag vunnit både insikt och översikt – låt vara på ett tämligen ytligt plan. Ytterst var det Gustaf Steffen och hans skrifter som för mig hade öppnat detta perspektiv.

På äldre dagar blev Steffen något av en enstöring. Hans hälsa försämrades. Själv träffade jag honom bara de gånger jag tenderade. Sista gången var en dag i oktober 1928, när jag förberett mig för tre betyg. Jag minns besöket som ett angenämt samtal. Dessförinnan hade jag lämnat Steffen en uppsats, en ungdomlig prestation med obestridliga inslag av pekoralism. Men Steffen måste ha sett till de goda intentionerna – när han fört in betyget i tentamensboken gjorde han nämligen något ovanligt. Han lade till några personliga rader om sin uppskattning av vad jag skrivit. Det var min första seger i livet och kanske min viktigaste – en

seger över tvivlet på min framtid.

När jag skildes från den älskvärde, sirlige mannen såg jag honom för sista gången. Ett halvår senare var han död.

Det föll sig naturligt för mig att gå från sociologi till statskunskap, från helheten till delen. Att det inte var någon liten del skulle jag snart bli varse. Men innan jag fördjupade mig i statslivets problem ville jag lära känna *Curt Weibull* och hans skola.

Jag nämnde inledningsvis att jag begynt mina studier i litteraturhistoria. Men en av docenterna höll föreläsningar som kommit mig att tveka. När han tolkade vad författarna menat med sina verk hade han inte sällan väckt min häpnad. Var det verkligen möjligt att detta subjektiva tyckande och gissande var vetenskap? Då ville jag inte var med längre.

Docenten borde ha varit med på Weibulls proseminarier. Där skulle han ha fått lära sig vissa vetenskapliga elementa. Ämnet för dessa proseminarier var alltid ett och detsamma: "Källkritiska uppgifter ur Sveriges historia". Ingenting kunde vara viktigare för aningslösa studenter än att gång på gång få uppleva, vad källkritisk metod innebar när den tillämpades på ett konkret material. Ledaren för dessa övningar hade ett suveränt handlag. När Weibull lyssnat en stund på uppsatsförfattaren och de debattlystna ställde han fram problemet så klart och tydligt det någonsin var möjligt. Sedan vidtog den kritiska genomgången. Fanns det kanske någon legend på området? Fanns det en traditionell föreställning om hur man skulle se på det föreliggande ämnet? Om så var fallet måste allt detta radikalt röjas undan. Fanns det fritt framställda berättelser om den händelse det gällde? De måste kritiskt prövas, de kunde vara tendentiösa, de kunde ge en tillrättalagd bild med en bestämd avsikt. Det väsentliga var att gå tillbaka till de primära, tillförlitliga källorna och utan sidoblickar på annat material söka tolka dem. Vid den tolkningen var det oacceptabelt att komma med förmodanden och gissningar. Det var de primära källornas ord som gällde, ingenting annat.

Denna kritiskt prövande metod var naturligtvis särskilt användbar för begränsade uppgifter. Men många av Weibulls föreläsningar och skrifter visade, med vilken överlägsen skicklighet han gick till verket även när det gällde att överblicka och karakterisera en hel epok. Hans frihet från förutfattade meningar och hans klara blick för väsentliga

sammanhang var oskattbara tillgångar för honom som akademisk lärare.

I en uppsats om sin bror Lauritz har Curt Weibull en gång sagt att när historikern använder sig av en strängt källkritisk metod – och endast då – blir hans resultat vetenskap. Han tillade att en så beskaffad historieskrivning också kan bli något annat, den kan bli ett konstnärligt arbete. Om bröderna Weibulls historieskrivning gäller obehörigt den satsen. Curt Weibulls klara, knappa, inte sällan dramatiskt laddade stilkonst blev ett ouppnåeligt föredöme.

När *Georg André*n anlände från Uppsala till Göteborg charmerade han alla med sin ljusa, glada spiritualitet, sin älskvärda raljans. När han samlade en skara lärjungar till middagar i sitt Lerumshem lyste han och värmdes med sin fina och mångsidiga bildning. Även den udda, den i varje form av sällskapsliv omöjliga fick god kontakt med André. Det fanns under den lätt sarkastiska ytan en stor fond av medmänsklighet, jag skulle vilja säga godhet. Han sparade aldrig på uppmuntran och vänliga råd, inte heller på intyg som skulle befordra våra möjligheter att få stipendier. Vi kände att han ville oss alla väl.

När jag skulle avlägga mitt gesällprov gav André mig ämnet "Den konstitutionella striden 1909 om riksdagsordningens § 46". Det var i viss mån en juridisk knäckfråga av principiellt intresse: i vilka former skulle riksdagens utskott få inhämta upplysningar från ämbetsverken? Måste utskotten i sitt vällovliga utredningsnit be om regeringens medgivande så som grundlagen foreskrev eller kunde de vända sig direkt till en ämbetsman? Frågan berörde regeringsmaktens integritet och riksdagens önskan att vidga sitt inflytande. Problemet hade blivit så tillspetsat 1909 att det väckt en stor debatt både inom och utom riksdagen och lett till tre statsråds demission. Med en viss förvåning fann jag att problemet roade mig. Jag började känna att jag kanske – trots min dragning till humaniora – hade hemortsrätt i det tidigare för mig så främmande ämnet statskunskap. Det måste i hög grad ha berott på André som den stimulerande människan och läraren att ämnet snabbt blivit lustbetonat.

Vi beundrade vår lärare. Vi var starkt medvetna om hans lysande verbala begåvning och om vidden av hans lärdom. Han hade skrivit stora arbeten om federalismen i Tyskland, om strömningar i tysk statsvetenskap, om engelsk parlamentarism. Han höll på att fullborda en bok om

tvåkamarsystemet och han föreläste om regeringsmakten. Andréns register var så stort att han med lätthet kunde möta våra skilda intressen. Men skolbildande blev han inte. Han sökte inte slussa in våra forskningar på något visst område, han gav oss full frihet i vårt avhandlingsarbete vid val av ämne och metod. Till detta kom att han så småningom var borta från högskolan under långa perioder för att ägna sig åt det politiska arbetet i riksdagen.

När jag tänker tillbaka på mina tre lärare inställer sig naturligt en fråga: i vad mån har de satt spår i mina skrifter?

När det gäller det "hantverksmässiga", det elementära i metodiskt tillvägagångssätt har Curt Weibull förblivit min handledare genom åren. Om jag lyckats följa de regler han gav är inte min sak att avgöra. Men hans betydelse för mig har varit grundläggande.

Min intressesfär blev främst de politiska idéerna. Där var Georg André min inspiratör. På ett tidigt stadium föreslog han mig att skriva essayer om fascism och liberalism. Det var han som började tala om att Geijers politiska tankar borde vara ett intressant ämne för en avhandling. Och han följde mitt arbete med intresse och förståelse – någon direkt påverkan sökte han inte utöva. Han var helt enkelt en underbar medmänniska och vän på vägen till disputationen.

I en av sina böcker har André berört frågan om den politiska verkligheten och möjligheten att framställa den på ett objektiva sätt. En uppfattning av ett historiskt förlopp, skrev han, må ha framgått ur den mest omdömesgilla strävan efter objektivitet – den är dock ingenting annat än en uppfattning, "byggande på en fragmentarisk kunskap om en oändligt rik verklighet". Man kan, tillade André, "aldrig tränga fram till det som är, blott till det som synes, men detta senare kan man uppfatta på olika sätt".

Mitt sätt att uppfatta den politiska verkligheten har i inte ringa grad varit bestämd av Gustaf Steffen. I boken om engelskt statsliv sökte jag genomföra hans synsätt. På bokens första sida nämner jag om uppror och inbördeskrig i 1600-talets England. Striderna hade slutat med kungens avsättning och republikens införande. En man som hette James Harrington gav ut en skrift, till formen en utopi, om ett land som han kallade Oceana. Det landet var i själva verket England. Harrington ville ge en förklaring till de märkliga händelser som där ägt rum. Hans förklaring blev inte mindre

märklig. Han ansåg sig ha upptäckt att det är egendomsfördelningen i ett land som bestämmer dess styrelsesätt. Så länge en väsentlig del av jorden varit i adelns och kyrkans besittning hade resten av folket måst leva i ekonomiskt och därmed också politiskt beroende. Men förr eller senare måste regeringssättet komma att svara mot egendomens nya fördelning. Detta var Harringtons sätt att se på den politiska verkligheten. Han ville uppfatta samhället som en helhet av ekonomiska, sociala och politiska faktorer. Detta var också Steffens uppfattning och genom honom blev den min. Den ekonomiska eller materialistiska historieuppfattningen blev min arbetshypotes, när jag tecknade en bild av engelskt statsliv i historiskt perspektiv. Naturligtvis blev denna bild bara en av många möjliga – "byggande på en fragmentarisk kunskap om en oändligt rik verklighet".

Rudolf Kjellén har en gång förklarat att statskungen måste bereda rum för staten som social och ekonomisk kraft vid sidan av dess egenskap av rättskraft. Mer och mer började staten engagera sig i det sociala och ekonomiska livet. Och inte nog med det – "hela kulturlivet visar sig till sist falla inom dess horisont". Det var en tanke som låg i linje med den uppfattning jag kommit fram till under mina sociologiska studier. Man borde lära känna de krafter, de intressen som arbetade i den statliga maktapparaten och som sökte begagna sig av denna apparat för sina syften. Hur motiverade de sina krav på en utvidgning av den offentliga sektorn? I en av sina böcker hade Steffen talat om "det extensiva samhällsbyggande" som ägde rum. Han övergick från vetenskapsmannens roll till politikerns och framhöll, att man genom statens ingripande måste bekämpa fattigdomen och genom statens försorg se till att alla samhällsklassers barn fick uppfostran och allmänbildning – man måste kort sagt bedriva "välståndspolitik". Självt kunde jag inte förstå annat än att studier av samspelet mellan "klassintressen" och statlig aktivitet skulle vara av stort värde. Som en försöksmodell på ett begränsat område skrev jag om staten och konsten. Utvecklingen visade sig ha gått mot en kulturpolitik, som mer och mer engagerat staten i försök att föra ut konsten till folket. Jag tror att Steffen skulle ha nickat bifall till min tanke med den skriften.

Med tiden införlivas de impulser och regler man en gång tagit emot med ens egen föreställningsvärld. De förvandlas till delar av en personlig vetenskapsuppfattning. Frågan om lärofäderna

och deras betydelse måste till slut ställas på ett annat sätt.

Min senaste bok må tjäna som ett exempel. När ett urval av Mao Tse-tungs skrifter publicerades på engelska blev jag genast intresserad. I vad mån avvek denna form av kommunism från den ryska? Hade den möjligen någon anknytning till tidigare politiska idéer i Kina? Jag sökte fördjupa mig i ämnet, gick via översättningar allt längre tillbaka i Kinas historia. Naturligtvis insåg jag det förmättna i ett sådant studium – jag kunde ju inte läsa kinesiska. Skulle jag ha varit behärskad av denna sorts vetgirighet, om jag inte en gång för länge sedan hade mött Georg Andrén? Hans fantasi hade fångats av den ryska revolutionen. Han hade studerat Marx' och Lenins skrifter och föreläst en termin i Uppsala om bolsjevismens statslära.

När jag kom till Konfucius – eller K'ung Fu Tzu – fann jag att det uppstått en rik flora av legender kring mannen och att det rådde de mest skilda uppfattningar om hans lära. Jag beslöt att inte ta hänsyn till dessa legender och uppfattningar. Utan någon förutfattad mening gick jag direkt till K'ung Fu Tzus "Samtal". Då upptäckte jag att det rådde delade meningar om äktheten hos dessa "Samtal". En främstående sinolog som Bernhard Karlgren ansåg att skriftens äkthet var ställd utom tvivel. En annan främstående sinolog, Arthur Wa-

ley, ville påstå att samlingen inte innehöll många autentiska uttalanden av mästaren själv. Därom kunde jag ju inte ha någon mening. Men av källkritiska skäl beslöt jag att följa Waley och endast studera de äldsta delarna av "Samtalen". Skulle jag ha fattat dessa två beslut, om jag aldrig hade lärt känna Curt Weibull?

Litteraturen om det gamla Kina är mycket rik. Vad jag saknade var en framställning som sökte visa samband mellan den ekonomiska, sociala och politiska verkligheten å ena sidan, motsvarande idéer å den andra. Med hjälp av källor och bearbetningar som var tillgängliga för mig sökte jag skissera ett sådant samband i "De sanna riddersmännens stat". Nu arbetar jag på en fortsättning, en bild av tiden efter 1200-talet. Jag har läst om folkets, fattigböndernas nöd och förtryck, om den hänsynslösa utsugningen av dem från godsägarnas och skatteindrivarnas sida. Jag har läst om fattigböndernas många uppror och nederlag. "Varje hittills existerande samhälls historia är historien om klasstrider." Det har funnits människor som velat ta sig an folkets sak och som sökt inspiration i olika ideologier – konfucianism, kristendom, anarkism, kommunism.

Som arbetstitel på den skrift jag nu förbereder har jag valt "De förtrycktas talan". Orden kan leda tanken till mina första läroår, till Gustaf Steffen och hans sätt att se på historien och samhället.